

Osmanlı'da Sıtma ile Mücadele ve Sıtma ile Mücadelenin Öncüsü Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare Risâlesinin Değerlendirilmesi*

The Fight Against Malaria in the Ottoman Empire and an Evaluation of the Treatise *Malaria and Remedies in Malaria-Infected Areas* by Doctor Milaslı İsmail Hakkı, Pioneer of Malaria Control

Arif Hüdai Köken¹, Ebubekir Eraslan², Ahmet Nizamoğlu³

¹Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Kırşehir, Türkiye; ²Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, Muğla, Türkiye; ³Bağımsız Araştırmacı, Yakınçağ Tarihi, Kırşehir, Türkiye;

ÖZET

Amaç: Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin sıtma ile mücadelesini arşiv belgeleri ışığında ortaya koymak ve bu alanda öncü bir isim olan Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın 1910 yılında kaleme aldığı *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı risâlesini tıp tarihi açısından değerlendirmektir.

Yöntemler: Çalışmada, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan sıtma ile ilgili belgeler, tarama modeli ve doküman analizi yöntemi kullanılarak sistematik biçimde incelendi. Araştırma konusunun kapsamına giren arşiv belgeleri ile *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* risâlesi, Osmanlı Türkçesi'nden Latin harflerine transkribe edilerek analiz edildi.

Bulgular: Osmanlı Devleti'nin özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıtma ile mücadelede tedavi edici ve koruyucu sağlık uygulamalarına önem verdiği, incelenen arşiv belgelerinde açıkça görülmektedir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde artan basın-yayın faaliyetleri ve çıkarılan düzenlemelerle birlikte sıtma konusuna verilen önem daha da artmıştır. Bu dönemde sıtma ile ilgili yayımlanan ilk eser, Milaslı İsmail Hakkı'nın *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* risâlesi olmuştur.

Sonuç: Osmanlı yöneticileri, salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı toplum ve devlet düzenini korumak amacıyla dönemin ihtiyaçlarına uygun politikalar geliştirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra konuya ilgi duyan aydın hekimler, bilimsel bilgileri toplumun farklı kesimlerine ulaştırmayı hedefleyerek eserlerinde sıtma konusuna yer vermiştir. Milaslı İsmail Hakkı döneme ait sıtma ile ilgili ilk eseri kaleme alarak bu alanda öncü bir isim olmuş ve eserinde sade bir dil kullanarak halkın da konuyla ilgili bilgi sahibi olmasına katkıda bulunmuştur. Eserin yöneticilere, hekimlere ve köylülere yönelik bilgilendirici içeriği, onu bir rehber niteliğine kavuşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tıp tarihi, Osmanlı tıp tarihi, Milaslı İsmail Hakkı, sıtma

ABSTRACT

Objective: This study aims to illustrate the Ottoman Empire's fight against malaria through archival documents and to evaluate Doctor Milaslı İsmail Hakkı's treatise, *Malaria, and Remedies in Malaria-Infected Areas*, written in 1910, from a medical historical perspective.

Methods: Malaria-related documents from the Ottoman Archives of the Presidency of the State Archives of the Republic of Turkey were systematically examined using screening and document analysis methods. Relevant archival materials and the treatise *Malaria and Remedies in Malaria-Infected Areas* were transcribed from Ottoman Turkish into Latin letters and analyzed.

Results: Archival documents demonstrate that from the second half of the 19th century onward, the Ottoman Empire placed significant emphasis on both curative and preventive health measures in combating malaria. During the Second Constitutional Era, increased publishing activities and new regulations intensified the focus on malaria control. The first publication on malaria during this period was Milaslı İsmail Hakkı's treatise *Malaria and Remedies in Malaria-Infected Areas*.

Conclusion: Ottoman authorities developed policies suited to the contemporary needs to protect societal and state order against epidemics and infectious diseases. Following the proclamation of the Second Constitutional Era, enlightened physicians interested in public health sought to disseminate scientific knowledge to various segments of society by writing on malaria. Doctor Milaslı İsmail Hakkı pioneered this field by authoring the era's first malaria-related treatise. His use of plain language made the subject accessible to the general public, guiding administrators, physicians, and villagers alike, thus positioning his work as a practical guidebook on malaria.

Keywords: History of medicine, Ottoman history of medicine, Milaslı İsmail Hakkı, malaria

Cite this article as: Köken AH, Eraslan E, Nizamoğlu A. [The fight against malaria in the Ottoman Empire and an evaluation of the treatise *Malaria and Remedies in Malaria-Infected Areas* by Doctor Milaslı İsmail Hakkı, pioneer of malaria control]. Klimik Derg. 2025;38(2):124-31. Turkish. **Sorumlu Yazar / Correspondence:** Arif Hüdai Köken, **E-posta / E-mail:** arifhudaikoken@hotmail.com, **Gelis / Received:** 5 Kasım / November 2024, **Kabul / Accepted:** 3 Şubat / February 2025, **Yayın Tarihi / Published Date:** 28 Haziran / June 2025, **DOI:** 10.36519/kd.2025.5146

GİRİŞ

Sıtma etkeni henüz bilinmezken, hastalığın çoğunlukla bataklık alanlara yakın yerlerde yaygın olarak görülmesi nedeniyle, bataklıkların ürettiği kötü kokuların solunmasıyla bulaştığına inanılıyordu. Antik Mısır, Çin ve Hint tıbbına dair günümüze ulaşan belgelerde sıtmanın varlığından söz edilmekte olup bu hastalığın insanlık tarihi kadar eski olduğu düşünülmektedir. Yaklaşık 30 milyon yıllık jeolojik katmanlarda sivrisinek fosillerine rastlanması da sıtmanın insan sağlığı üzerindeki etkisinin çok eski dönemlere dayandığını göstermektedir. Bu nedenle, bazı çevrelerde sıtma tıbbın tanımladığı ilk hastalıklardan biri olarak kabul edilmektedir (1,2).

Sıtma etkenini ortaya çıkarmak amacıyla araştırmalar yapan Dr. Ronald Ross (1857–1932), *Anopheles* türü bir sivrisineğin, sıtma hastalığından mustarip kişilerin kanlarını emerken edindiği örnekler üzerinde yaptığı incelemelerde parazit benzeri canlılar gözlemledi. Bu parazitlerin aslında sivrisineğin içinde gelişerek kanını emdiği insanı infekte ettiği sonucuna ulaştı. Bu gözlemlerini, Aralık 1897 yılında *British Medical Journal*'da yayımlanan "On some peculiar pigmented cells found in two mosquitoes fed on malarial blood" başlıklı makalesinde yayımladı. Daha sonra sıtma etkeni olan *Plasmodium* ile ilgili deneylerini sivrisinekler, serçeler ve karğalar üzerinde sürdürerek kuşların kanıyla beslenen sivrisineklerin tükrük bezlerinde sporozitleri tespit etti. Bu sayede sıtma etkeninin yaşam döngüsünü ortaya koydu. Ross, 1898 yılında İngiliz Tabipler Birliği'nin (British Medical Association) Edinburgh Üniversitesi'nde düzenlediği toplantıda bulgularını bilim dünyasına sundu. Sıtma üzerine yaptığı bu önemli çalışmalar, kendisine 1902 yılında Nobel Ödülü kazandırdı (1).

Ateşli hastalıkların tedavisinde kullanılan kinin, Güney Amerika kökenlidir. 17. yüzyılda Peru'da bir ağacın kabuğundan elde edilerek geliştirilen kinin ile İspanyol Kontesi'nin ateşli hastalığının tedavi edildiği rivayet edilir. 1820'de Fransız kimyagerler Joseph Pelletier ve Jean Bienam Caventou, *Cinchona* kabuğundan kinin izole ettiklerini duyurmuşlardır. Kinin hızla dünyadaki intermitant ateş için tercih edilen bir ilaç hâline gelmiştir. 19. yüzyılın ortalarında, İngiliz ve Hollandalı botanikçi kaşifler, Hindistan, Seylan ve Hollanda Doğu Hint Adaları'nda kinin elde edilen *Cinchona* ağaçlarını yetiştirmek için uygun bir yer aramışlardır. Süreç içerisinde daha II. Dünya Savaşı'na gelmeden önce Hollandalılar kinin üretiminde dünyada öne geçmiştir (1). Buradan da sıtma hastalığının dünya genelinde yaygın olduğu ve uluslararası düzeyde sıtma ile mücadelenin ve tedavi yöntemlerinin farklı ülkelerde yıllar boyunca araştırıldığı anlaşılmaktadır.

Sıtma hastalığının Anadolu topraklarında ne derece olumsuz etkiler yarattığı tam olarak bilinmemekle birlikte, diğer salgın hastalıklarla birlikte düşünüldüğünde büyük yıkımlara yol açtığı tahmin edilmektedir. Osmanlı dönemine gelindiğinde sıtmanın önemli bir halk sağlığı sorunu olduğunun kabul edilmesi, kininin dünya genelinde olduğu gibi kullanılmaya başlamasıyla anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminin ünlü hekimlerinden Bursalı Ali Münşi, 1732 yılında yazmış olduğu *Risale-i Hasiyyet-i Kınakına* adlı eserinde sıtma tedavisi için kinin konusunu ele almıştır. Sıtmaya neden olan bataklıklar eskiden beri de bilindiğinden, bataklıklar kurutulularak hastalıkla mücadele edilmeye devam edilmiştir. Maltepe Askeri Hastanesi'nin 1837–1838 yıllarına ait eczane kayıtlarında, sıtmanın tedavisi için hastalara kınakına ve sulfato verildiği kaydedilmiştir. 1839 yılında Viyana'dan Mekteb-i Tibbiye'ye muallim olarak getirilen Dr. Bernard, malarialı hastalara sulfato reçete etmiştir. O dönemlerde sıtma malaraya olarak anılmaktadır. Bursa Kadı Sicili'ne ait 1841'deki bir kayıta Bursa Sancak Beyi Dilaver Paşa'nın İstanbul'a yazdığı bir mektupta sıtma hastalığının insan ölümlerine neden olduğu, hayvanlara zarar verdiği ve sıtmalılar yerlerde ipek böceklerinin yaşamadığı bildirilmiştir. Bu nedenle bölgede pirinç tarımı yasaklanmıştır. Sıtma ile mücadele ve tedavi yöntemleri, dönemin şartlarına uygun olarak tıp okullarının müfredatına

eklenmiştir. Balkan ve I. Dünya Savaşları sırasında nüfusun çok büyük bir kısmının sıtma hastalığından mustarip olduğu ve devletin sıtma ile mücadelede etkin bir yol aradığı bilinmektedir. Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat'ın aktardığına göre, sıtma ile mücadelede kullanılan kininin halka ücretsiz dağıtılmasını öngören "Kinin Tedarik ve Furuhtu Hakkında Kanun", "Kinin Tedarikine Mütedair 20 Haziran 1332 Tarihli Kanunu Muvakkatin Sureti Tatbiyesi Hakkında Nizamname" ve "Sıtmalı Mahallerde Fukarai Ahaliye ve Zürraa Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamname" gibi düzenlemeler, sıtma ile mücadelenin sorumluluğunu Türkiye Cumhuriyeti'ne devretmiştir (3,4).

1913–1914 yıllarında halka ücretsiz olarak yaklaşık 2000 kilogram kadar kinin dağıtılmıştır. Savaş yıllarında sıtma ile mücadelenin temel ilacı olan kinin temininde yaşanan sorunlar nedeniyle 3 Temmuz 1916 tarihinde kinin temini ve halka dağıtımını sağlamak amacıyla nizamname çıkarılmıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında Hicaz ve Irak gibi cephelerde savaşan askerlerin Anadolu'da sıtmayı yaygınlaştırdığı tespit edilmiştir. Ancak Milli Mücadelenin şiddetli bir şekilde devam etmesi merkezden taşraya sıtma ilaçlarının ulaştırılmasını zorlaştırmış, hatta engellemiştir (5).

Yeni meclisin kurulmasının ardından sıtmayla mücadeleye ilişkin ilk bildiri, 9 Mayıs 1920'deki 1. İcra Vekilleri Heyeti kayıtlarına "Bu sene bulaşıcı hastalıkların harb senelerine nispeten pek az olduğunu hamd ü şükranla zikretmekle beraber, toplum hastalıkları adı altında söylenen malaraya ve frenginin sınırlandırılması için diğer sağlık idareleriyle birlikte tedbirler alınacağı belirtilmek isteriz." sözleriyle geçmiştir. Cumhuriyet döneminde ise devlet kurumları, yeni düzenlemelerle, halk ile iş birliğini ve altyapıyı geliştirerek ve ekonomik kaynakları artırarak sıtma ile etkin mücadele politikalarını hayata geçirmişlerdir (6).

Osmanlı'nın son döneminde görülen salgın hastalıklardan biri olan sıtma ile mücadele, bir yandan devletin geliştirdiği politikalarla sürdürülürken diğer yandan da konuya ilgi duyan, alanında uzman, iyi eğitilmiş ve dönemin koşullarına göre yetkin hekimler tarafından kaleme alınan eserlerle bilimsel açıdan desteklenmeye çalışılmıştır. 20. yüzyıl başından Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süre içerisinde sıtma ile mücadeleye yönelik sekiz eser yazıldığı tespit edilmiştir. Bu eserlerden ilkinin kaleme alan kişi Doktor Milaslı İsmail Hakkı'dır. 1910 yılında yazdığı *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı risalesiyle sıtma ile mücadelenin bilimsel temellerine katkı sunmuş ve bu yüzyılda öncülük etmiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı'nın son döneminde yürütülen sıtma ile mücadele faaliyetleri ele alınacaktır. Ayrıca, Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı eseri, yazıldığı dönemin şartları çerçevesinde sıtma ile mücadeledeki rolü ve önemi açısından arşiv belgeleri ışığında değerlendirilecektir.

YÖNTEMLER

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden tarama modeli ve doküman analizi teknikleri kullanıldı. İncelenecek belgelere ulaşmak için T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) veri tabanından yararlanıldı. Araştırmanın konusuna ve amacına uygun olarak "sıtma" anahtar kelimesi kullanılarak arama yapıldı. Elde edilen belgeler sistematik bir şekilde incelendikten sonra, araştırma kapsamına giren belgeler Osmanlı Türkçesinden Latin harflerine transkribe edildi. Ayrıca, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nden Milaslı İsmail Hakkı'nın *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı eserinin dijital kopyası temin edildi ve Osmanlı Türkçesi'nden Latin harflerine transkripsiyonu yapıldıktan sonra analizi gerçekleştirildi. Bu eser, 1326 (Miladi takvimle 1910)'da Dersaadet'te İkdam Matbaası'nda basılmış olup 16 sayfadan oluşmaktadır.

BULGULAR VE İRDELEME

Osmanlı'nın Son Döneminde Sıtma ile Mücadele

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıtma olguları hem endemik ve hem de epidemik olarak etkisini artırmış; İzmit, Kartal, Mecidiye, Biga, Aydın, Hamid, Ankara, Konya, Gümölcine, Maraş, Hüdavendigâr, Adana gibi pek çok bölgede sıtma yaygın şekilde görülmüştür. Sıtmanın görüldüğü bölgelerde, yerel düzeyde tedbir almak amacıyla çok sayıda hekim ve eczacı görevlendirilmiştir. Merkezden hekim veya eczacı gönderilemediği durumlarda serbest olarak hekimlik yapan kişiler aylık maaş karşılığında geçici olarak sıtma mücadelesinde istihdam edilmiştir. Bu süreçte belediyeler de aktif rol üstlenerek maaş ödemelerini yapmışlardır. Sıtma ile mücadelede, önemli bir kimyasal olan sülfat yoğun bir şekilde kullanılmış olup çoğu zaman mahalli hükümet tarafından merkezden sülfat temini talep edilmiştir. Ayrıca sıtmadan mustarip halka ücretsiz ilaç dağıtılmıştır. Devlet sıtma ile mücadele konusunda bataklıkların kurutulmasına önem vermiş, sıtma olgularının artmasına neden olduğu gerekçesiyle pirinç ekimini de bölgesel olarak yasaklamıştır (7-19). Bu kapsamda devletin sıtma mücadelesi "tedavi edici önlemler" ve "koruyucu önlemler" olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilebilir. Tedavi edici önlemler arasında; sıtmanın görüldüğü bölge için hekim, eczacı, müfettiş ve hasta bakıcı görevlendirilmesi, kinin temin edilerek halka ulaştırılması, gıda ve barınma desteği sağlanması sayılabilir. Koruyucu önlemler kapsamında ise; sağlık komisyonlarının oluşturulması, temizlik faaliyetlerinin yürütülmesi, kirli suların ve bataklıkların temizlenmesi, hastaların başka yerlere nakledilmesi, pirinç ve tütün ekiminin kontrol altına alınması, sıtma araştırmalarının desteklenmesi ve halkın bilinçlendirilmesi yoluyla kaotik ortamların önüne geçilmesi gibi uygulamalar sayılabilir (20).

Sıtma bölgesel olarak şiddetini artırdığında yıkıcı etkilere neden olmaktadır. Aydın'da 1868 yılında görülen sıtma olgularının fazlalığına ilişkin olarak dönemin kaynaklarında şu ifadeler yer almaktadır: "*Aydın vilayeti'nin her tarafında zuhur eden sıtma hastalığı emsali görülmemiş raddede olup bu hastalıktan kura ve kasabat ahalisinin %60'ından ziyadesi esir-i firâş ve rûz-merre vukua gelen vefayat ise müteceviz hadd-i idüğünden...*" (21).

Benzer şekilde, sıtmanın müstahkem orduları üzerinde ciddi etkiler yarattığı bilinmektedir. 1884 yılında "2. Ordu-yı Hümayun Piyade Nizamiye 13. Alay-ı'nın Gümölcine mevkiindeki 1. ve 4. Taburları Zabitan Efradı" bölgedeki bataklıklar nedeniyle sıtma hastalığına yakalanmış ve bu durum, taburların yerlerinin değiştirilmesi ve bataklıkların kurutulması yönünde önlemler alınmasını zorunlu kılmıştır. Söz konusu belgede şu ifadeler yer almaktadır: "... taburların tedbilleriyle beraber badema oraya memur edilecek diğer taburların dahi sıkça sıkça değiştirilmeleri lazımden olduğu gibi havanın vehameti mahal-i mezkurun etrafında birtakım bataklıklar olmasından neşet edip bunun mazarratı ise hem oradaki asakire hem de ahaliye şamil olduğu cihetle zikrolunan bataklıkların tathiri çarelerinin istihsalı mukteza-i halden olmasıyla..." (16).

Bu bağlamda, askerlerin sıtmadan korunmasına yönelik tedbirlere daima özen gösterilmiştir. Örneğin, bir askerin sıtma olmadan korunması ve hastalık durumunda tedavi edilmesi için kaç gram "sülfato" alması gerektiği konusu 1906 yılında karara bağlanmıştır (22). Sıtma ile mücadele için Avrupa'dan getirilen ve "sülfato" veya "sülfat dö kinin" (quinnine sulfate) olarak adlandırılan kinin sülfat 19. yüzyılın ortalarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır (23,24).

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlı Devleti'nin bürokrasisinde yaşanan dönüşüm, ülkede her alanda olduğu gibi sağlık alanında da bir dizi yeni gelişmenin yaşanmasına bir zemin hazırlamıştır. Tarımı ve ülke nüfusunu olumsuz etkileyen sıtma hastalığı, bu dönemde hem bürokratlar hem de hekimler ve aydınlar tarafından önemle ele alınmıştır (25).

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin yöneticilerinin sıtma ile mücadeleye yaklaşımları farklı açılardan değerlendirilebilir. Öncelikle bataklıkların kurutulması konusunun üzerinde dikkatle durulmuş olup dönemin belgelerinde "sögüt ve kavak ve bilhassa okalıptüs ağaçlarının gars edilmesi ve bunun için de ahaliye kolaylık olmak üzere oralarda okalıptüs numune tarlalarının tesisi elzem olduğu..." şeklinde ifadeler yer almıştır (26). Yılda 200-250 bin ton su çekerek hızlı bir şekilde büyüyen okalıptüs ağaçları, sıvrisineklerin yaşam alanlarının ortadan kaldırılmasında etkili bir araç olarak değerlendirilmiştir (25). Ele alınan bir diğer konu ise çeltik ve sıtma arasındaki ilişki olmuştur. Bu konu 1910 yılında Meclis-i Mebusan'da görüşülen Pirinç Ziraatı Kanunnamesi sırasında gündeme gelmiştir. Devletin sıtma ile mücadele ve çeşitli ürünlerin yetiştirilebilmesi amacıyla bataklıkları kurutma çabası, sulak alanlara ihtiyaç duyan pirinç ziraatını teşvik etmiş ve bu da ekolojik bir sorunu beraberinde getirmiştir. Ancak, kanunnamenin nihai şekli incelendiğinde pirinç hastalık kaynağı ve kirlilik sebebi olarak değerlendirilmiş ve sağlıklı bir üretimin sağlanabilmesi için yetiştiricilere bazı sorumluluklar yüklenmiştir (27). Kanunname görüşmelerinden önce, 1909'da Selanik'ten köy muhtarı ve köylüler tarafından Osmanlı Devleti'nde Sadaret'e gönderilen bir yazı konunun önemini ortaya koymaktadır: "5-6 seneden beri hilaf nizam kasaba ittisalinde zer' edilen pirinç ve küşad edilen çeltik tarlaları dolayısıyla kasabamızda sıtma ve vefayat-ı fevkalade bir dereceye vasil ve men' gayr-ı mümkün bir hale gelmiştir sıhhat-ı umumiye taalluk eden ve umumuzu kemal-i yes ve heyecanda bırakan ve birçok aileleri meyus eden bu meselenin sürat -i mümkün ile inzar-ı adalet alınması ve hükm-i kanunun icrasıyla çeltik tarlalarının kasabadan 5-6 kilometreye tebedi ve bu yüzden olan tahammülsüz vefayata artık bir an evvel nihayet verilmesi..." (28). Bu iki temel meselenin yanı sıra, II. Meşrutiyet Dönemi'nde devletin sıtma ile mücadelede üzerinde en fazla durduğu konu kinin kullanımı olmuştur. Bu bağlamda, 1900 yılında İtalya'da başlayan "devlet kinini" (veya hükümet kinini) uygulamasının benzeri, 1913'ten itibaren Osmanlı'da yürürlüğe giren bir dizi kanun ve nizamnamelerle hayata geçirilmiştir (24,25,29). Meclis-i Umur-ı Tibbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reis Vekili tarafından Dahiliye Nazırı'na gönderilen 26 Ekim 1911 tarihli bir yazıda ücretsiz olarak kinin dağıtılmasının öneminden ve yapılması gerekenden şu şekilde bahsedilmekteydi: "Hümmeyât-ı merzagiye karşı deva olduktan başka aynı zamanda kati bir çare-i tahaffuz olan kininin fiyatı galî olmazdan naşi merzagi mahallerde vasita-i tahaffuz gibi her kese istimal ettirilmesi pek büyük tahsisata vabeste olduğu cihetle bazı hükükatta herkesin kinin satın alabilmesini ve bazen itasını temin ve merzagi mahallerde suret-i tevzi tanzim için "Hükümet Kinini" namıyla imal etmişler ve bu babda kavanin ve nizam-ı mahsusa vaz' etmişlerdir. Memleketimizin birçok aksamında hükümferma olup efrad-ı ahaliyi mariz ve ırk-ı Osmaniye zebun bir hale getiren hümmeyât-ı merzagiye karşı bu tarzda müdafaya esedd-i ihtiyaç olup bu babda müşemmir bir say' da bulunmak için evvel emirde kınakma zer' ile mahallinde kinin imal eden Cava'da Batavya Şehbenderhanesinin kininin oradaki fiyatı ve ora fabrikaları tarafından ne miktar kinin irsalini taahhüt edebilecekleri ve kontrato şeraiti vesaire hakkında izahat talep edilmesi hususunun..." (30).

1913 yılında çıkarılan 11 maddelik "Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürraya Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamname" ile devlet kinini uygulaması resmen başlatılmıştır. Bu nizamnameye göre Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından her sene fakir halka ve çiftçilere ücretsiz dağıtılmak üzere vilayet ve müstakil livalara ihtiyaçları nispetinde kinin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Hükümet tarafından dağıtılacak kininin komprime formunda olması ve üzerinde "meccanen" (ücretsiz) ibaresinin bulunması zorunlu kılınarak para ile satılması yasaklanmış ve aksine hareket edenler hakkında para cezası uygulanacağı belirtilmiştir (31). Bu süreçte özellikle İskoçya başta olmak üzere Avrupa ülkelerinden ciddi miktarda kinin ithal edilmiştir (32-35). I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, fiyatların yükselmesi ve ordunun artan ihtiyacı nedeniyle kinin tedarikinde olumsuzluklar yaşanmışsa da yürürlüğe giren kanunlarla bu durumun önünün alınmasına çalışılmıştır (24,29).

Tablo 1. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlanına Kadar Sıtma ile İlgili Eserler (36)

Yazar	Eser Adı	Yayın Tarihi
Milaslı İsmail Hakkı	Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare	1910
Feyzi Paşa (Derleyen: Doktor Asım)	Maraz-ı Merzagi (Sıtma)	1913
Tevfik Rüşdü (Aras)	Isıtma	1913
Hamid Osman (Olçay)	Sıtma "Malarya"	1914
Nureddin (Onur)	Sıtma Hastalığı ve Bataklik Humması	1919
Muhiddin Celal (Duru)	Isıtma Nedir?	1919
Celal Abdi (Çelebioğlu) - Hasan Kadri	Isıtmadan Korunma ve Kurtulma	1922
Bernhard Nocht - Marten Mayer. Çev. Tevfik Salim (Sağlam)	Sıtma; Seririyat, Parazitoloji ve Mücalesine Bir Medhal	1922

Tablo 2. Milaslı Dr. İsmail Hakkı'nın Memuriyet Geçmişi (37,40-45)

Görevleri	Tarih	Maaş (Kuruş)
Milas Kasabası Tabipliği	19 Temmuz 1890	600
Muğla Kasabası Belediye Tabipliği	13 Ağustos 1892	600
Fransız Lisanı Muallimliği (Tabipliğe ilave memuriyet)	2 Aralık 1893 – 12 Ağustos 1895	400
Kastamonu Vilayeti İnebolu Kasabası Frengi Hastanesi Tabipliği	3 Eylül 1896	1000
Bursa Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği	27 Ağustos 1901	2500
Beyrut Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği	17 Eylül 1901 – 5 Eylül 1905	2500
Şam-ı Şerif Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Müdürlüğü	6 Eylül 1905 – 4 Eylül 1908	3500
Fransızca Ders Muallimliği (Vekâleten / Ek Memuriyet)	28 Eylül 1905	300
Fransızca Ders Muallimliği (Asaleten / Ek Memuriyet)	5 Mayıs 1906	600
Emraz-ı Umumiye ve Tatbikatı Muallimliği (Ek Memuriyet)	14 Eylül 1906	700
Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettiş-i Umumiyesi	1910	-
Aydın Vilayeti Sıhhiye Müdüriyeti	1920	-
Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye Müfettiş-i Umumiliği	1920	-
Batı Anadolu Sağlık Müfettişliği	1924	-

* 13 Mart 1897'de maaşı 900 kuruşa düşürülmüştür. 2 Haziran 1900 tarihinde, Kastamonu Frengi Hastanelerinde görev yapacak askerî hekimlerin, Frengi Müfettişi Saadetlû Düring Paşa tarafından seçilmesine karar verilmesi üzerine, İsmail Hakkı Efendi görevinden alınarak açığa çıkarılmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren, sıtma konusunda halkı aydınlatmak, bilinçlendirmek ve sıtma ile mücadelede hekimlere yol göstermek amacıyla önemli eserler kaleme alınmıştır. Halka yönelik yazılan eserlerde, metinler genellikle sade ve anlaşılır bir dilde hazırlanmış; tıbbi terimlerin kullanımına ise mümkün olduğunca az yer verilmiştir. Bu eserlerde, okur-yazar kesimin metinleri anlayarak halka aktarması beklenilmiş ve teşvik edilmiştir. Sağlık mensuplarına yönelik eserlerde ise adeta bir rehber niteliğinde yol gösterici olması amaçlanmıştır. Bu eserlerin neredeyse tamamında hastalığın tanıtılmasına, teşhis ve tedavi yollarına, korunma ve mücadele yöntemlerine yer verilmiştir (36). Tablo 1'de sunulduğu üzere II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilanına kadar olan süreçte doğrudan sıtma ile ilgili olarak sekiz eser kaleme alınmıştır. İsmail Hakkı'nın *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı eseri bu dönemde yazılmış ilk eserdir.

Doktor Milaslı İsmail Hakkı

Doktor Milaslı İsmail Hakkı (1868–1948), Milaslı Hacı Mehmed Ağa'nın

oğlu olarak Aydın Vilayeti'ne bağlı Milas kasabasında doğmuştur. Milas'ta bulunan Sıbyan Mektebi'nde ve Rüşdiye'de eğitim görmüştür. 20 Mart 1890'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'den diploma alarak mezun olmuştur. İnebolu Frengi Hastanesi tabipliği görevine 1896 yılında atanması hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu görevde Emraz-ı Umumiye alanındaki bilgisini geliştirmiş ve salgın hastalıklarla mücadele konusunda uzmanlaşmıştır. Bu alandaki deneyimlerinin neticesinde Bursa ve ardından Beyrut'ta vilayet sıhhiye müfettişliği görevlerine atanmıştır. Milaslı İsmail Hakkı, görevlerindeki başarıları nedeniyle taltif edilmiş ve başarılarının bir nişanesi olarak 1905 yılında Şam'da açılan Tıp Mektebi'ne müdür olarak atanmış ve muallim olarak önemli dersler vermiştir (37-39). İsmail Hakkı'nın bu görevlere atanmasında, mesleki başarılarının yanı sıra Arapça, Farsça ve Fransızca bilmesi de önemli bir etkidir (37).

Hekimliğinin yanı sıra çok yönlü bir aydın olan Milaslı İsmail Hakkı, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kısa süreli de olsa bir gazete çıkarmış,

ayrıca birçok gazete ve dergide makaleler yayımlamış ve halka yönelik konuşmalar yapmıştır (46).

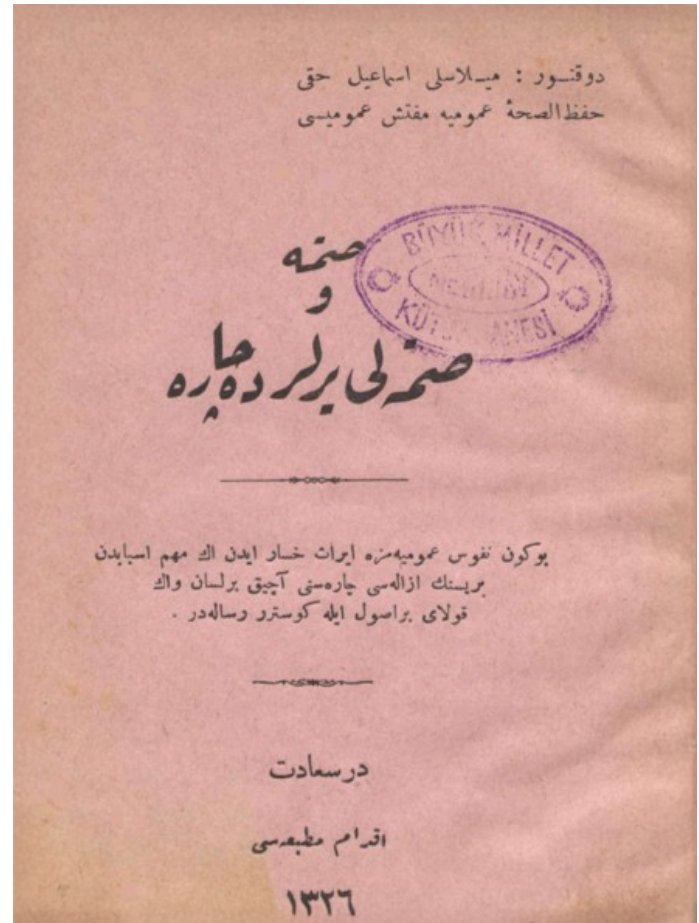
İsmail Hakkı, İstanbul'un işgalinin ardından 30 Mayıs 1919 tarihinde Sul-tanahmet'te gerçekleşen ikinci mitingde: "Müslümanlar emin olsunlar ki esir olmazlar, tazyik, zıml altına girseler de en nihayet daha kuvvetli, daha kudretli olarak izhar-ı mevcudiyet ederler. Biz hakkımızın muhafazasına azmetmişiz, biz bunu kendimiz de bilelim bütün alemlere de bildirelim" ifadelerini kullanmıştır. Miting meydanında konuşmasını dinleyenlere ve daha sonrasında okuyacak olanlara sebat etmeleri yönünde tavsiyelerde bulunmuştur (47). İsmail Hakkı, bu dönemde çalışmalarına ara vermeden devam etmiş ve 1920 yılında Hilâl-i Ahdar (Yeşilay) Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Aynı yıl, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumi Müfettiş-i Umumiği görevine atanmıştır (39).

Cumhuriyet'in ilanının ardından 1924 yılında Batı Anadolu Sağlık Müfettişi olarak görevlendirilmiş; 1929'da emekli olmasına rağmen 1948'de vefat edene kadar, çok yönlü bir doktor olarak çalışmalarını sürdürmüştür. İsmail Hakkı, Doğu ve Batı dünyasını iyi tanıyan ve analiz eden bir aydın olarak; tıp, dil, din, siyaset ve ahlak konuları ile ilgili geriye 20 kitap, beş konferans metni, üç miting konuşması, 52 makale ve bir mektup bırakmıştır. Tıp alanındaki çalışmalarına bakıldığında, özellikle salgın hastalıklarla mücadele, koruyucu sağlık hizmetlerinin planlanması ve sağlık kuruluşların kurumsallaşmasına ilişkin konulara odaklandığı görülmektedir. Bu bağlamda tıp yazıları ağırlıklı olarak frengi, sıtma, tüberküloz, kara humma, suçiçeği, lekeli humma ve tifüs üzerinedir. Ancak en yoğun olarak frengi ve sıtma konularında çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Hilâl-i Ahdar Cemiyeti'nin kurucularından biri olarak alkolün zararları üzerine de çalışmaları bulunmaktadır (39). Sıtma ile ilgili olarak 1910'da *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* ve 1925'de ise *Malarya Yani Sıtma Hakkında Kimler Neler Bilmeli?* adlı eserleri hem Osmanlı hem de Cumhuriyet Dönemi'nin önemli tıbbi yayınları olarak literatürde yerini almıştır (48). Bunların yanı sıra İsmail Hakkı'nın sıtma hakkında yayımladığı birçok makalesi de bulunmaktadır (39).

Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare Risalesi

İsmail Hakkı, *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı eserinin yazım sürecini bir başka eserinde ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Risâleyi aslında peyderpey İkdâm Gazetesi'nde makale olarak yayımladığını ancak yalnızca birkaç kişinin ilgi ve takdir gösterdiğini ifade etmiştir. İlgi gösterenlerin de Rumeli'nin sıtma yoğunluğu yüksek bölgelerinden olan ve sıtmadan canları yanmış insanlar olduğunu belirtmiştir. İsmail Hakkı 1909 yılının sonlarında ve 1910 yılı başlarında veba hastalığı için Antalya'ya gönderildiğinde, İtalyanların devlet kinini meselesiyle nasıl ilgilendiklerini tecrübe etmiştir (49). Bu süreçten sonra kendisi de sıtma ve kinin meselesine eğilmiş ancak mebuslar başta olmak üzere gerekli desteği kimseden alamadığını şu sözlerle ifade etmiştir: "İtalyanların devlet kinini meselesine ve nasıl çalıştıklarına muttali oldum. Bu bana çok dokundu. Bizim çalışmadığımıza teessüf ve bu hususa da çalışmaya, uğraşmaya azmettim. İstanbul'a dönünce bu işe lazım olan en son eserleri hemen edindim. Başka memleketlerde neler yapıldığını, memleketimizde neler yapılabileceğini tedkik ve tefekküre koyuldum. Hasıl ettiğim neticeyi merci'me arz ettim. Ve o vakitler milletin kurtuluş saadetini kendilerinden beklediğimiz Mebuslar Meclisi'ne sık sık gider ve ferd ve ferd her türlü azasından çareler dilerdim. Bir taraftan hurufumuzun ıslahı bir taraftan devlet kinini, malarya mücadelesi işlerini söyler, himmetler beklerdim. Hele sıtmayı küçük görerek "uğraşacak bir hastalık bulamadın da sıtma ile mi uğraşıyorsun" diyenlerin sözleriyle 8 sene sonra devlet kinini için tahsisat kabul edildiği vakit, en nüfuzlu bir vekilin "Başımıza bir de kinin masrafı çıkardılar" demesini hiç unutamadım" (49). İsmail Hakkı bu nedenlerle sıtma konusuna başlangıçta gereken önemin verilmediğini, ancak yürütülen çalışmalar sonucunda ücretsiz kinin dağıtımı için cüzi bir tahsisat ayrılabilirdiğini ve sonrasında devlet kinininin yürürlüğe girebildiğini belirtmiştir (49).

İsmail Hakkı tarafından kaleme alınan *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* adlı risâle; giriş, dört ana bölüm, kininden bahseden bir başlık ve özet bölümünden oluşmaktadır (Resim 1). Giriş bölümünde sıtmanın tanımını yaptıktan sonra sıtmaya yönelik bir çerçeve çizmektedir (50). İsmail Hakkı eserini, "Bugün nüfus-ı umumiyemize iras-ı hasar eden en mühim esbattan birisinin izale-i çaresini açık bir lisan ve en kolay bir usul ile gösterir risâledir" olarak nitelendirerek sıtma hakkında herkesin malumat sahibi olması için konuyu oldukça basit bir dille kaleme aldığını eserinin kapak kısmında özellikle vurgulamıştır. İsmail Hakkı, sıtmayı "hem küçük hem de gayet büyük bir hastalık" olarak nitelendirmektedir. Küçük olmasına sebep olarak ilacın yani kininin bulunmasını göstererek kinin hakkında da şu dipnotu düşmüştür: "Kinin bizim sülûfata dediğimiz ilacın asıl cevheri olup sülûfatodan başka nevlere de olduğundan kinin demek daha münasiptir". Büyük olmasına ilişkin ise şu değerlendirmeyi yapmıştır: "tedavi ve hıfzıssıhhası bilinmeyen yerlerde biçare ahaliyi kıran, geçiren, kanlarını kurutan, benizlerini solduran, türlü türlü dertlere müptela eden, malına mülküne bakamayacak derecede takatini kesen ve genç yaşlarında ihtiyarlatan, kara topraklara sokan dehşetli bir hastalıktır" (50). Kinin bulunmuş olmasına rağmen, geri kalmış toplumlarda sıtmanın hâlen yaygın şekilde hüküm sürdüğü de vurgulanmıştır. Bu noktada, İsmail Hakkı II. Meşrutiyet'in öncesi dönemi (devr-i sabık) eleştirerek sıtma ile mücadele konusunda Osmanlı Devleti'nin yetersiz politikalarının bu hastalığın yıkıcı etkilerine zemin hazırladığını belirtmiştir. Bu durumun ise sağlık, nüfus ve ekonomi başta olmak üzere pek çok alanda olumsuz sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Avrupa ülkelerinin sıtma kaynaklı olarak yaşanan benzer durumları, bilimsel ilerlemeler sayesinde aştığını belirten İsmail Hakkı, halkın bilinçlendirilmesinin de en az bilimsel gelişmeler kadar önemli olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Hiç şüphe

Resim 1. Doktor Milaslı İsmail Hakkı'nın *Sıtma ve Sıtmalı Yerlerde Çare* Risâlesi (50)

yoktur ki ecnebinin bugünkü kudretleri, kuvvetleri hep bilgileri ve köylülerine, kadınlarına varıncaya kadar cümlesinin kendilerine lazım olan bilgiyi edinmiş ve bu bilgileriyle amel etmiş olmaları sayesinde” (50). Bütün bunlara ek olarak Meşrutiyet ile yeni bir devrin başladığını ifade eden yazar, artık bilgisizlikle mücadele için ne gerekiyorsa onun yapacağını vurgulamıştır.

İsmail Hakkı, eserinin birinci bölümünde yer alan **Sıtmanın Tanımı ve Envan** başlığı altında sıtmanın tanımını ve türlerini ele almış olup yaygın semptomlarını “insanı üsütür, titretir; sonra ateş ve hararet bastırır daha sonra terletir ve bu terden sonra insan açılır, nöbet de biter” şeklinde sıralamıştır (50). Bunun yanı sıra, özellikle kronikleşen sıtmanın insan sağlığı üzerinde yıkıcı etkilerinin bulunduğunu da vurgulamıştır.

Eserin ikinci bölümünde, **Sıtmanın Bulunduğu Yerler** başlığı altında sıtmanın coğrafi dağılımına ilişkin bilgiler verilmiştir. İsmail Hakkı’ya göre dünyada sıtmanın bulunmadığı pek az yer vardır; sıtmanın çoğalmasına hizmet eden ise su birikintileri ve bataklıklardır. Ancak sadece bunların olması bir bölgenin sıtmalılığı olduğunu anlamına gelmez çünkü hastalık etkenini taşıyan insanların ve bu etkenleri bulaştıran sivrisineklerin varlığı olmadan gelişemez. Yine de İsmail Hakkı, durgun ve birikinti suların bulunduğu yerlerde sıtma olgularının artış gösterdiğini belirtmiştir. İsmail Hakkı, eserinin üçüncü bölümü olan **Sıtma Neden Oluyor?** başlığında bu konuya şu ifadelerle açıklık getirmiştir: “Çukurları, durgun suları çok olan yerlerde sıtmanın çok olması bu sivrisineklerin yumurtalarını durgun sulara bırakmalarından yani öyle sulak yerlerin, sivrisineklerin çoğalmaları yetişmeleri için muvafık olmasından ileri gelir” (50). Sıtma etkeni olan parazitlerin mikroskop altındaki incelemelerinde ise farklı morfolojik şekillerde görüldükleri tespit edilmiştir (Resim 2).

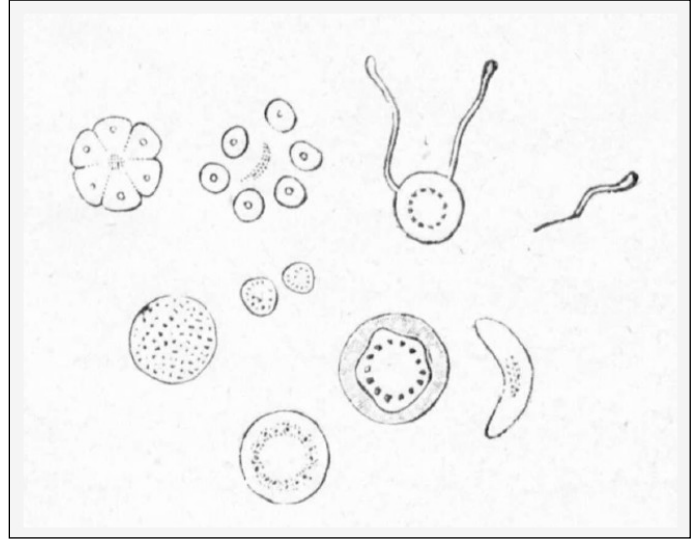
İsmail Hakkı, her sivrisineğin sıtma taşıyıcısı olmadığını, sıtma taşıyan sivrisineğe anofel denildiğini ve sıtmanın yoğun olduğu yerlerde bu cinsin mutlaka bulunduğunu belirtmiştir (50).

İsmail Hakkı, Ronald Ross’a atıf yaparak sivrisineklerin duruş şekillerinden zararlı veya zararsız olmalarının ayırt edilmesinin oldukça kolay olduğunu ifade etmiştir (Resim 3, Resim 4) (50).

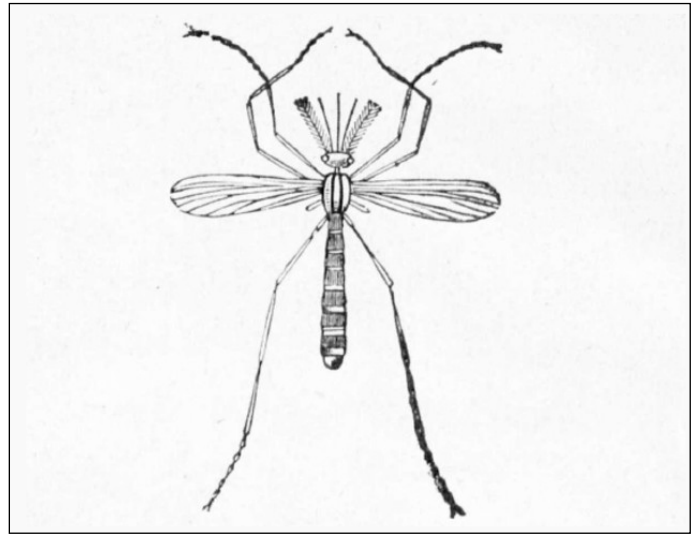
İsmail Hakkı, sıtmanın sivrisinekler aracılığıyla taşınmasını ise şu ifadelerle açıklamaktadır: “Sıtmayı insandan insana geçiren bu sivrisineklerin yumurtalarını durgun sulara koydukları malumdur. Fakat yumurtalarında sıtma tohumu, mikrobu yoktur ve sıtmanın su ile geçmeyip ancak sivrisineklerin ısırmasıyla geçtiğini bu da gösterir. Sivrisineklerin tırtılları ve uçuncaya kadar yavruları su içinde yaşarlar. Sivrisinekler uzaklara uçamadıklarından sıtmalılığı en ziyade durgun suların kenarları, civarları tehlikeli olur. Sivrisinekler çok yükselemezler” (50).

Ayrıca, İsmail Hakkı, bütün bunlara ek olarak sıtmanın ortaya çıkmasına yardımcı sebepler olarak vücuda iyice bakmamayı, soğuk almayı, yorgunluğu ve zayıflığı göstermiştir (50).

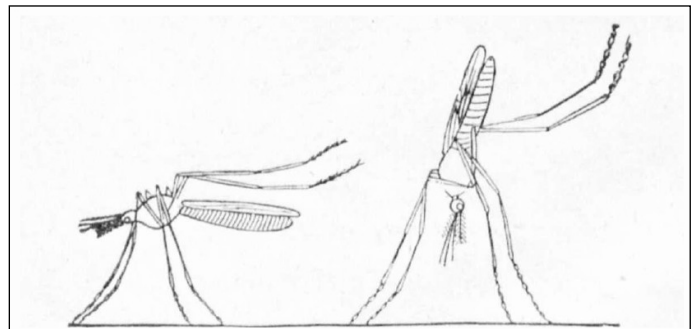
İsmail Hakkı, yaptığı tespitler ve değerlendirmelerin ardından eserinin dördüncü bölümünde, **Sıtmaya Tutulmamak İçin Çare** başlığı altında, sıtmadan korunma yollarına değinerek iki temel hususa dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir: bataklık ve su birikintilerinin ortadan kaldırılması ile sivrisineklerden ve zararlarından korunma. Bu iki önlemin iyi bir şekilde yürütülmesi için hükümetin düzenli çalışmalar yürütmesi, diğer ülkelerde olduğu gibi nizamnameler hazırlayarak komisyonlar, hekimler ve mühendisler aracılığıyla kapsamlı tedbirler alması gerektiğini ifade etmiştir. İsmail Hakkı, bu kapsamda yapılan masraflardan kaçınılması gerektiğini ise şu sözlerle anlatmaktadır: “Bugün sıtma yüzünden nüfusça olan zayıflatımızın önünü almak ve ekilemeyen tarlalarımızı ektirebilmek ve bataklıkları açarak birçok arazi kazanmak suretleriyle gerek insanca

Resim 2. Sıtma Parazitlerinin Mikroskoptaki Görüntüsü (50)

Resim 3. Tehlikeli Anofel Sivrisineği Cinsi (50)

Resim 4. Solda Zararsız Sivrisinek, Sağda Zararlı Sivrisinek (50)

ve gerek iş ve servetçe edilecek istifadeler düşünülürse hükümetin edeceği masraf hiç mesabesinde kalır” (50).

İsmail Hakkı, İtalya’nın, İngiltere’nin Hindistan’da ve Fransa’nın Cezayir ile Hindistan’da aldığı sıtma tedbirlerinden bahsederek benzer tedbirlerin Osmanlı’da Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye’ce alınma-

sının gerekliliğinden söz eder. Bu kapsamda, alınması gereken tedbirleri ise şu şekilde sıralamaktadır: Sivrisineklerin yumurta ve larvalarından kurtulmak amacıyla bataklık ve su birikintilerinin kurutulması; kurutulamayan yerlerde otların üzerine gaz yağı dökülerek larvaların öldürülmesi; sivrisineklerin larvalarını telef eden balık, yusufçuk ve kızböceği gibi canlıların çoğaltılması; sık ağaçlı yerlerde sivrisineklerin çoğalmasını önlemek için seyrekleştirme yapılması veya bu alanların tarla haline getirilmesi; bataklıklardaki otların temizlenmesi; kapılara, pencerelere ve diğer tüm açıklıklara tel kafes takılması, sıtmal bölgelerde gece dışarı çıkılması halinde ellerin, ayakların ve yüzün örtülerek sivrisinek ısırma-larından korunulması. Ayrıca pirinç tarlalarının köylerden uzak olması gerektiği de ifade edilmiştir (50).

İsmail Hakkı, eserinde kinin konusuna özel bir önem vermiş ve **Sivrisinekler Isırdığı Hâlde Tesirsiz Bırakmak: Kinin** başlığı altında bu konuyu değerlendirmiştir. Ayrıca bu bölümde kininin, sıtma üzerindeki etkisi konusunda Almanya, Fransa ve İtalya'daki uygulamalardan söz edilmiştir. Özellikle İtalya örneği üzerinde durularak, kinin kullanımı neticesinde sıtma kaynaklı ölüm oranlarının azaldığına dikkat çekilmiştir. İsmail Hakkı, eserin **Hülasa** bölümünde ise kinin kullanımı hakkında şu bilgilere yer vermiştir: *“Sıtmalı yerlerin ahalisi sıtma mevsimlerinden bir ay veya daha ziyade evvel başlayıp bütün çoluk çocuğuyla beraber sıtma mevsimi geçinceye kadar küçükler ikişer, büyükler dörder veya beşer buğday kinin ahlarsa sıtmadan kurtulmak mümkün oluyor”* (50).

Avrupa devletlerinin, özellikle de İtalya'nın sıtmayı ortadan kaldırmak için “hükümet kinini” adıyla resmi ve ucuz kinin tedarikini sağlayarak fakir ahalie ücretsiz, iş ve mülk sahiplerine ise ücretli olarak kinin dağıttığını; İsmail Hakkı'nın ifadesiyle, bu kininlerin bandrollü, fiyatı ve cinsi ile miktarı yazılı şişeler içinde her yerde kolayca bulunabildiğini ve böylece halk için kolayca, ucuzca, yoksullar içinse meccanen temin edilebildiğini belirtmiştir. İsmail Hakkı'ya göre Osmanlı'da aynı şekilde kinin tedarikini kolaylaştırmak, ucuzlatmak ve bütün köylüleri kinin kullanımına alıştırmak oldukça elzemdir. Ancak kinin bulmanın kolay bir şey olmadığını şu sözleriyle ifade etmektedir: *“Köyünde yok ki alsın. Kim bilir kaç saat uzak olan kasaba merkezinden getirmek lazım. Üç beş guruşu olsa kasabaya giden birisiyle ısmarlar bir iki takım sülfato getirebilir. Fakat yok ne yapsın? Ekini veya malı varsa birkaç ay sonra olacak mahsulünü, arpasını, buğdayını, diğer kıymetli bir malını yarı fiyatına satar, beş on kuruş alır gönderir. Birkaç takım sülfato getirir. Takım dediği bir kâğıt içine konmuş on veya on beş buğday, en aşağılık cinsinden bir sülfatodan ibarettir”* (50). Bu gibi nedenlerle ucuz ve gerektiğinde ücretsiz olarak kinin tedarik ettirmenin önemine sıkça vurgu yapmıştır. Ayrıca, Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı'da da nizamnameler doğrultusunda kininlerin şekerlemeli veya şekerlemesiz haplar şeklinde hazırlanarak üzerlerinde faydaları, türleri ve miktarlarının yazılı olduğu damgalı ve mühürlü şişelerde halka dağıtılmasının veya satılmasının “*sıhhat ve nüfus ve servet-i umumiyelerimize*” büyük hizmet sağlayacağını ifade etmiştir (50).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanından sonra bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele konusunda etkin bir politika izlenmiştir. Bu noktada özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıtmanın endemik ve epidemik bir halde etkisini artırması, devletin bu konuda önlemler almasına neden olmuştur. Sıtma ile mücadelede tedavi edici ve koruyucu sağlık hizmetlerinin başarıyla yürütülmesi için halkın bilinçlendirilmesi büyük önem taşımaktaydı. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından basın-yayın faaliyetlerinde yaşanan artış, sağlık ve tıp alanında da önemli eserlerin yayımlandığı bir dönemi başlatmıştır. Sıtma gibi bir hastalıkla mücadelede yalnızca devletin aldığı önlemlerin yeterli olmayacağını fark eden ve halkın bilinçlendirilmesinin gerekliliğine inanan çok yönlü bir aydın

olarak Doktor Milaslı İsmail Hakkı, 1910 yılında yazdığı eseriyle bu alanda öncü olmuştur.

İsmail Hakkı, eserini dönemin sıtma ile ilgili en sade anlatımlı eseri olarak nitelendirerek herkesin konu hakkında bilgi sahibi olabilmesini hedeflemiştir. Eserde, sıtmanın tanımı ve açıklamasının yanı sıra bu hastalığın önlenmesi için yöneticileri, hekimleri ve köylüyü yönlendirici birtakım önerilere de yer verilmesi, eseri sıtma konusunda adeta bir rehber haline getirmektedir. Sıtma ile mücadelede etkin bir ilaç olan kinin konusuna da özel önem veren İsmail Hakkı, bu konuda diğer ülkelerdeki örnekleri ve gelişmeleri analiz ederek Osmanlı'nın da benzer politikaları hayata geçirmesi gerektiğine dair önerilerde bulunmuştur. Bu bağlamda özellikle üzerinde durduğu “Devlet Kinini/Hükümet Kinini” meselesi, Osmanlı'da 1911'den itibaren artan farkındalıkla 1913'ten itibaren ücretsiz kinin dağıtımının başlamasına zemin hazırlamıştır. Böylece sıtma ile mücadelede daha etkili adımlar atılmıştır.

Hasta Onamı

Erişime açık arşiv belgelerine dair bir tıp tarihi araştırması olduğu için onam alınmamıştır.

Etik Kurul Kararı

Erişime açık arşiv belgelerine dair bir tıp tarihi araştırması olduğu için etik kurul başvurusu yapılmamıştır.

Danışman Değerlendirmesi

Bağımsız dış danışman

Yazar Katkıları

Fikir/Kavram – A.H.K., E.A.; Tasarım – A.H.K., E.A., A.N.; Denetleme – E.A.; Kaynak ve Fon Sağlama – E.A.; Veri Toplama ve/veya İşleme – A.H.K., E.A., A.N.; Analiz ve/veya Yorum – A.H.K., E.A., A.N.; Literatür Taraması – A.H.K., E.A., A.N.; Makale Yazımı – A.H.K., E.A., A.N.; Eleştirel İnceleme – A.H.K., A.N.

Çıkar Çatışması

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 122G228 numaralı proje ile desteklenmiştir.

KAYNAKLAR

1. Arrow KJ, Panosian CB, Gelband H. A brief history of malaria. In: Saving lives, buying time: economics of malaria drugs in an age of resistance. Washington DC: The National Academies Press; 2004. p. 125-35.
2. Akdur R. Sıtma ve sıtma salgınları tarihi. Bilim Tarihi Arastirmalari. 2006;2(2):1-11.
3. Aydın E. Türkiye'de sıtma savaşı. Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınevi; 1998.
4. Koşlu Z, Doğan N. [The struggle against malaria in the Ottoman Empire during World War I and the legal regulations made to this end]. Türkiye Parazitolo Derg. 2010;34(3):209-15. Turkish.
5. Yavuz E. The Report of Ministry of Health and Social Solidarity on Fight Against Malaria for 1924 -Malaria and Swamp MAP. JSHSR. 2018;5(19):639-53. [CrossRef]
6. Töre O. [Fight against infectious diseases from Ottoman era to Republic of Turkey]. Klimik Derg. 2021;34(1):1-12. Turkish. [CrossRef]
7. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.}MKT.MVL. 118/65.
8. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.}MKT.UM. 498/80.
9. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.}MKT.MHM. 423/33.
10. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.}MKT.MHM. 427/37.

11. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.}MKT.MHM. 428/35.
12. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD. 262/53.
13. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD. 269/42.
14. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.ŞD. 43/2292.
15. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 1333/52.
16. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), YB.021. 57/9.
17. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 1556/35.
18. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 1889/19.
19. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO. 838/62846.
20. Kumaş N. Osmanlı Devleti döneminde sıtma hastalığını önlemeye yönelik hükümetin aldığı tedbirler (1860-1922). In: Köse Ş, Büke Ç, Çakmak F, Akçiçek E, editors. Tarihsel süreçte Anadolu'da sıtma. Ankara: Gece Kitaplığı; 2017.
21. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.}MKT.MHM. 421/96.
22. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TFR.I.MN. 90/8906.
23. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 1555/4.
24. Sert G, Dölen E. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devlet kinini. Osmanlı Bilimi Araştırmaları. 2013;14(2):69-86.
25. Akagündüz Ü. II. Meşrutiyet döneminde toplumsal bir sorun olarak sıtma ve sıtmadan korunma çareleri. Kebikeç. 2016;20(41):95-123.
26. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 2759/35.
27. Gratien C. Pilavdan dönen imparatorluk: Meclis-i Mebusan'da sıtma ve çeltik tartışmaları. In: Kurt B, Yaşayanlar İ, editors. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e salgın hastalıklar ve kamu sağlığı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2023. p. 97-117.
28. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO. 3509/263156.
29. Işık Z. Osmanlı'nın son zamanları Cumhuriyet'in ilk çeyrek asrında sıtma salgınına karşı verilen mücadelenin mahiyeti. Selçuk Türkiyat. 2021;(51):51-82.
30. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.İD. 55/43.
31. Sıtmalı mahallerde fukara-i ahalie ve zürrâ meccanen kinin tevvii hakkında nizamnâme. Düstur, Tertib 2, Cilt 5, 16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913. ss. 506-507.
32. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.İD. 1845/23.
33. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.İD. 1845/24.
34. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.İD. 1845/25.
35. Karcı E. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı hükümetlerinin sıtma ile mücadelesi (1908-1914). In: Köse Ş, Büke Ç, Çakmak F, Akçiçek E, editors. Tarihsel süreçte Anadolu'da sıtma. Ankara: Gece Kitaplığı; 2017. p. 283-304.
36. Aydın MB, Ertaş MY. Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede neşriyat: sıtma konulu kitaplar (1908-1928). In: Köse Ş, Büke Ç, Çakmak F, Akçiçek E, editors. Tarihsel süreçte Anadolu'da sıtma. Ankara: Gece Kitaplığı; 2017. p. 361-96.
37. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.SAİDd. 71/277.
38. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 2194/87.
39. Demirtaş N, Eraslan E. Doctor Ismail Hakkı Milaslı's life and works. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2024;(154):431-44. [\[CrossRef\]](#)
40. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 2531/58.
41. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 2525/2.
42. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MFMKT. 89/44.
43. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.İ.UM. 19/1.
44. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 4661/349546.
45. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-11-1-0/5-14-12.
46. Eraslan E. [With new findings about doctor milasli ismail hakkı's life and works and "yeni yazinin el yazisinda da bitismemesi büyük Meziyettir" analysis of the article]. ASEAD. 2021;8(4):174-89. Turkish.
47. Coşkun B. İkinci Sultanahmet Mitingi ve Milaslı Doktor İsmail Hakkı. In: Eraslan C, Erdem N, Dere U, Saygın D, editors. 1919 İstanbul mitingleri: Milli Mücadele'nin işaret fişegi. İstanbul: Türk Ocağı Yayınları; 2022.
48. Akpınar A, Özcan M. [The important witness of the malaria struggle in Turkey: Milaslı İsmail Hakkı and his pamphlet entitled "Who knows what about malaria?"]. Konuralp Tıp Dergisi. 2018;10(2):235-43. Turkish. [\[CrossRef\]](#)
49. Doktor Milaslı İsmail Hakkı. Malarya yani sıtma hakkında kimler neler bilmeli. İstanbul: Hilal Matbaası; 1341.
50. Doktor Milaslı İsmail Hakkı. Sıtma ve sıtmalı yerlerde çare. Dersaadet: İkdâm Matbaası; 1326.